

Bazalıtta Yaşayan Bitki ve Hayvan Motifleri

Diyarbakır Surların Binlerce Yıllık Kültürel Zenginliği

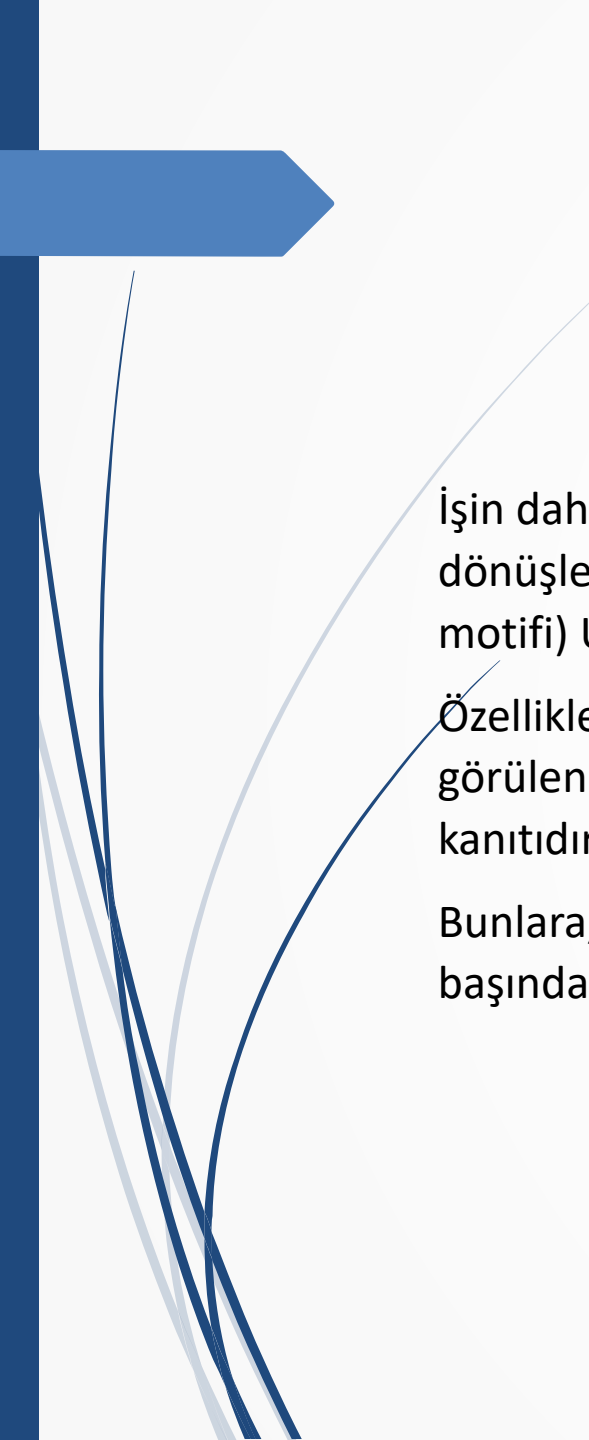
Prof. Dr. Halil Deđertekin, Ufuk Üniversitesi Tıp Fakültesi Öğretim Üyesi, Ankara

DİTAV (Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı) Diyarbakır Şubesi Eski Başkanı

Diyarbakır; surları, kilise, cami, diğer tarihi yapıları ve sivil mimarisindeki kültürel birikimin zenginliği ile bilinen önemli bir tarihi kent. Özellikle büyük burçlar üzerinde dikkati çeken, ilk görenler için sürpriz etkisi yapan hayvan ve bitki kabartmaları bu bölgenin tarihi ve kültürel geçmişini bilenler için hiç de sürpriz değil.

Tarihin başladığı nokta Göbeklitepe ve ona komşu diğer tepelerdeki arkeolojik kazılarla tarihi MÖ 15.000 yılına kadar uzanan, bitki ve hayvan figürüne yabancı olmayan Kuzey Mezopotamya insanının sanat anlayışı, sonraki medeniyetlerin de katkısıyla günümüzde hayranlıkla izlediğimiz bir sentez oluşturmuştur.

Bunun en güzel örneği Roma mimarisinin basit ama önemli parmak izi olan sütün başlarındaki kenger yaprağı (acanthus) işleminin Diyarbakır Ulu Cami'deki Roma sütün başlarında günümüzde izlenebilir

İşin daha öncesi de var. Tarihi filmlerden anımsadığımız Romalı senatörlerin kıyafetlerinin keskin dik dönüşler yapan kenar süsü, Grek mimarisinden Roma'ya geçmiş Meander motifinin (veya Menderes motifi) Ulu Cami'de olduğu gibi Roma mimari yapılarında görülmesidir.

Özellikle Dağkapı ve Mardinkapı yakınında görülen kare ve iç içe daire motifi, benzeri antik Mısır'da görülen güneş kursu, yıldız, gamalı haç da surların nasıl bir ortak dünya kültürü eseri olduğunun kanıtıdır.

Bunlara, Anadolu sanatının batı kadar doğu sanatından da etkilendiğini gösteren büyük burçlardaki başında taç, kanatlı ve kuyruğu ejderha ağızlı "Avrasya Aslanı" figürünü de ilave edebiliriz.

Bitki Figürleri

Bitki motifi denince akla ilk gelen, Roma mimarisi ile buralara kadar yayılan kenger yaprağı (acantus) ise de asıl ilginç olan bölge uygarlığının yarattığı “Hayat Ağacı”dır.

Hayat Ağacı; yüzyıllar boyunca Anadolu’nun değişik uygarlığında, ana, koruyucu güç, ölümsüzlük, evren ve ebedi hayat isteğinin sembolü olarak kabul edilmiş ve özellikle Selçuklu olmak birçok kültürde taşla işlenmiştir. En çarpıcı örnek olan Dağkapı’daki Hayat Ağacı’nın bazalta işlenmiş kabartması hala canlılığını koruyan eşsiz bir sanat eseridir.

Efsaneye göre, Şamanizmde dünyanın merkezindeki hayat ağacının tepesindeki kartalın yavrularının kuş şeklinde ağacın dallarında yer aldığı ve bu kuşların doğmayı bekleyen şaman ruhları olduğu inancı vardır. Kuş ölümün ve cennetin sembolü olarak kabul edilmiştir.

Hayvan Figürleri

Bölge tarihinde yerleşik halkın hayvanla ilişkisi, Göbeklitepe ekseninde ta “Ergani Çayönü’ ne kadar gitmektedir. Çayönü, Kuzey Mezopotamya’da atalarımızın (MÖ 7500) kurduğu ilk yerleşik düzen, ızgara tipi ev, tahıl üretimi ve asıl önemli olan başta domuz ve köpek olmak üzere bazı hayvanların ehlileştirildiği olağanüstü değerli bir merkez.

Daha sonraları, Evliya Çelebi’ye göre yüzyıllar boyunca ormanlık olan bölgede av hayvanı zenginliği ve halk arasında söylence olan Karacadağ Aslanı ya da gerçek olan Anadolu Parsı’na kadar uzanan zenginlik günümüzde burçlarda hayranlıkla izlediğimiz hayvan motiflerinin nelerden esinlendiğini ortaya koymaktadır. Günümüzde hala yaşayan güvercin kültürü ve at merakı da surlarda izlediğimiz bu motiflerin geçmişine ışık tutmaktadır.

Öte yandan, Hristiyan ve İslam kültüründe güç ve ihtişam için kullanılan aslan ve kaplanın seçilmesi ortak nokta iken, onlara av olarak Hristiyan kültüründe domuzun, İslam kültüründe ise boğa veya koç gibi av hayvanlarının seçilmesi farklı inançların ortak ve farklı yanlarını ortaya koymaktadır.

Bazalta işlenen figürlerin o zamanın bitki ve hayvan türü zenginliğini hakkında bilgi vermenin yanı sıra sanatsal açıdan gerçek birer taş işçiliği şaheseri olması da göz ardı edilmemelidir.

Önemli burçlar, bazı sur kesimleri ve tarihi yapılarda; (Kilise, cami, körpü...) **Aslan, Kaplan (Pars ?), Öküz ve Boğa, Kartal, Kuş, At, Akrep, Geyik, Keçi, Gergedan (?), Tavşan, Yılan, Ejderha** gibi... hayvan figürleri özellikle dikkat çekmektedir.

Hayvan Figürlerinin Anlamı

Aslan, Güç ve ihtişam belirtisi olarak en sık kullanılan figür olarak çoğu yerde aslına uygun doğal/sade aslan, bazı yerlerde, olasılıkla ferah ve huzurun sembolü olarak, “Gülen Aslan” figürü olarak ama bazı burçlarda başında taç olan, kanatlı ve kuyruğu ejderha ağızlı “Avrasya Aslanı” olarak betimlenmiştir. Büyük burçlarda (Yedi Kardeş ve Evli Beden gibi) aslan figürünün başındaki taç, kral ya da hükümdarın egemenliğine göndermedir ve doğu/batı medeniyetlerinin ortak mitolojik özelliğini taşımaktadır.

Aslan, Türk sanatında, özellikle hayvan mücadele sahnesinde her zaman kazanan taraf olarak kullanılmış, böylece; zafer, iyinin kötüye karşı galibiyeti ve kuvvet sembolü ve koruyucu nitelikleriyle birer bekçi hayvan olmuştur. Aynı zamanda güneş ve aydınlığı da sembolize eden aslan, Türkler arasında, Budizm'den önce, yiğitlik, hükümdarlık hatta tanrı sembolü olarak da kullanılmıştır.

Aslan ayrıca Hz. Ali'nin de sembolüdür. Lakabı Haydar, sanı Esadullah'tır (Allah'ın aslanı).

Aslan simgesi, burçlar dışında başta Ulu Cami giriş kapısı olmak üzere birçok tarihi eserde de kullanılmıştır. Özellikle Van Hakkari yolundaki Hoşap Kalesi (1643) kapısındaki bir koçu parçalayan aslan kabartması, Ulu Cami kapısındaki kabartmanın aynısıdır (1).

Surlarda ve tarihi yapılarda bu kadar sık aslan ve kaplan (pars) kabartmasının kullanılması özellikle Karacadağ'da bir zamanlar aslan ve çeşitli yırtıcı hayvanların yaşadığı inancına gönderme olabilir.

Kaplan (Pars?): Aslan figürü gibi güç, atılganlık, cesaret belirtisi olarak ele alınmış ve genellikle aslan figürüyle beraber kullanılmıştır.

Kartal (Normal ve Çift Başlı Kartal): Kartal genellikle göklerin hakimi olup güç simgesidir. Çift başlı kartal, koruyan ve egemenlik kuran iki ruhun ya da iki iktidarın güç birliği durumlarında iki kez artırılmış gücünü simgelemektedir (3,4,5,6,). Ayrıca kartalın Türklerde koruyucu ruh kabul edildiği için özellikle silahlarda ve mimari yapılarda kullanıldığı düşünülmektedir.

Anadolu'da çift başlı kartal figürü büyük olasılıkla Bizans'tan kalmadır. Sonradan Selçuklu ve Anadolu Türk Beyliklerine geçmiş, özellikle Artukoğulları olmak üzere Türk Beylikleri döneminde en sık kullanılan simge olmuştur.

Kartal Türk sanatında dini, astrolojik ve hukuki bir sembol olarak korkulan ve saygı duyulan bir hayvan olmuştur. Şaman inancına göre de kartal, Gök Tanrı'nın kuvvetini ve kudretini sembolize etmektedir.

Yedikardeş, Evlibeden burçlarında kartal figürü hükümdarı sembolize ettiği için surlardaki kompozisyonların tepe noktasına yerleştirilmiştir ve sanki yanlarda iki veya daha fazla aslan figürü bu güç ve ihtişamın bekçiliğini yapmaktadır.

Kartal figürü, güç, üstünlük ve hakimiyet belirtisi olarak günümüzde hala birçok çağdaş devlet tarafından bayrak ya da hava kuvvetlerinin sembolü olarak eski önemini anımsatmaktadır.

Öküz, Boğa: Çoğunlukla aslan veya kaplanın parçaladığı hayvan olarak betimlenmiştir.

Kuş: Dağkapı, Nur, Melikşah Burcunda bazen tek, bazen değişik figürlerle birlikte yer alan kuş figürü ve Dağkapı'daki Abbasi dönemine ait bir hayat ağacının iki tarafında kaza benzer kuşlar dikkat çekicidir.

Güvercin: Yörenin hala değer verilen ve beslenen, barış, iyilik, haberleşme sembolüdür. Bazı yerlerde tek başına bazı yerlerde ise yırtıcı kuşlara yem olarak betimlenmiştir (1,3,6).

Atmaca (Serçeboğan); Atmaca, hükümdarın kuvvet ve kudretini öven ifadeler bulunan kitabelerde, kutsal savaş kahramanı, dünyanın güneşi, insanlığın savunucusu gibi sembolik anlamlar taşıyan figür olarak görselleştirilmiştir.

At (Nur Burcu / Koşumlu durumda): Türk topluluklarında at, sahibinin arkadaşı ve en değerli varlığı sayılmıştır. At figürü hem ölümün, hem de savaştaki yararları nedeniyle kuvvet ve kudretin sembolü olarak kullanılmış, ayrıca hükümdarlık, beylik veya taht sembolü de olmuştur. Şaman dininde at, törenlerde şamanın gökyüzüne çıkacağı bineği ve kurban hayvanı olarak önem kazanmıştır. Şaman, at aracılığı ile yer altına ve öteki dünyaya geçebildiği için, at ayrıca ölümün de sembolü olarak kullanılmıştır.

Surlarda at figürü, bir taş işçiliği sanat eseri olan Nur Burcu'nda simetrik ve karşılıklı koşan kabartma şeklinde yandan gösterilmiştir. Koşum takımının tam ve kuyruklarının düğümlü olması özel anlama sahiptir.

İslam dininde de Hz. Muhammed' in "Mirac"a Burak isimli beyaz bir at ile çıktığı inancı İslamiyet'ten sonra da ata değer verilmesini sağlamıştır. Eski Türkler yas alameti olarak atların kuyruğunu kesmişler veya bağlamışlardır. Geçmişte bazı kabileler attan türediklerine inandıkları için atın türeme sembolü olduğu da bilinmektedir.

Akrep: Akrep rölyefini surlara işleyerek insanların akrepten korunacaklarına inanılmıştır. Ayrıca akrepteki gibi yoğun bir güce sahip olma sembolizmi de akla gelmektedir.

Geyik? Dağ Keçisi? Antilop? Büyük burçlar, kapılar ve bazı tarihi yapılarda bu tip benzer yabani av hayvanının betimlenmesi hayvan çeşitliliği belirtisidir. Bu hayvanlar aslan, kaplan gibi büyük yırtıcıların avı olarak işlenmiştir. Geyik tanrı veya tanrıçayı betimlemektedir.

Gergedan: İslam sanatında gergedan gücü sembolize etmektedir (4,5).

Tavşan: İslam öncesi Türk kültüründe nadiren kullanılan bu figür, İslam sonrasında korkaklık ve ürkeklik sembolü olarak görülmüştür. Tavşan figürü Nur Burcu üzerinde yer alan kartal, tavşan mücadelesi şeklinde betimlenmiştir

Ejder: Ejder figürünün oluşturulmasında, temel çıkış noktasının yılan olduğu düşünülmektedir. Ejder figürü gökyüzü ve kainat, karanlık ve kötülükle mücadele ve gezegen sembolizmi gibi bir çok anlamda kullanılmıştır.

Ayrıca, iki değişik figürün çeşitli organlarının birleştirilerek kullanıldığı doğada var olmayan, fantastik, grifon (aslan vücutlu, kartal kanatlı ve kafalı mitolojik yaratık) ve ejder gibi rölyefler şeklinde tasarlanmıştır. İnsanların güçlerinin yetmediği konularda yardım almak, iyi ve kötüyü sembolize etmek amacıyla bu tür yaratıkları hayal ederek sanat eserlerine yansıttıkları düşünülmektedir. Üsluba çekilmiş ejderha figürü de izleyenlere, gökyüzü, kainat, karanlık ve kötülükle mücadele, gezegen sembolü olarak iletilmektedir (3,4,5,6,).

Sonuç

Diyarbakır Surları, uzunluğu, sağlamlığı, kapıları ve görkemli burçların yanı sıra üzerindeki kitabe, bitki ve hayvan figürleri, değişik antik geometrik şekillerle gerçek bir açık hava müzesidir.

Gerek bitki gerek hayvan figürleri, Göbeklitepe (MÖ 15 000) ve Ergani Çayönü (MÖ 3500) medeniyetinden başlayan, özellikle Roma ve Bizans ve ardından gelen Arap ve Türk İslam Medeniyetlerinin aktardığı sanat zevkinin ve yeteneğinin ortak ürünü olarak günümüze kadar gelmiş sanat eserleridir.

Bitki figürleri, Roma'dan kalan kenger yaprağı (acanthus) ve Anadolu'nun ortak değeri Hayat Ağacı ile ortak mirası ve yaratıcılığı göstermektedir.

Hayvan figürlerinin sade veya stilize çizimi ve taş işçiliği, emsalsiz bir ustalığı yansıtır. Öncelikle seçilen hayvan figürleri (Aslan, kaplan, kartal, at...) topluma verilen mesajla çok uyumludur.

Dikkat çeken önemli bir özellik de hayvan figürleri açısından bu topraklarda yaşamış değişik uygarlıklara, inanca sahip medeniyetlerin ortak figürlerde buluşmuş olmasıdır. Bunun en güzel örneği, İslam yapısı burçlar ve Kilise kapılarında bulunan hayvan figürlerinin benzerliğidir.

Diyarbakır ve genelinde bütün Güneydoğu, bu topraklarda yaşamış onlarca değişik kültürün, inancın ve etnik grubun ortak medeniyetinin eseri olarak korumayı ve tanıtımını fazlasıyla hak etmektedir.

Keldani Kilisesi Kapısı. Karşılıklı iki aslan

Ermeni Kilisesi İç Avlu. Aslan ve domuz

Yedikardeş Burcu. Aslan

Evlibeden burcu. Başında taç, kanatlı aslan.

Evlibeden Burcu. Kanatlı ve kuyruğu ejderha başlı aslan

Nur Burcu. Gülen Aslan.

Ulu Cami Kapısı. Aslan ve boğa

Urfakapı. Öküz üzerinde kartal

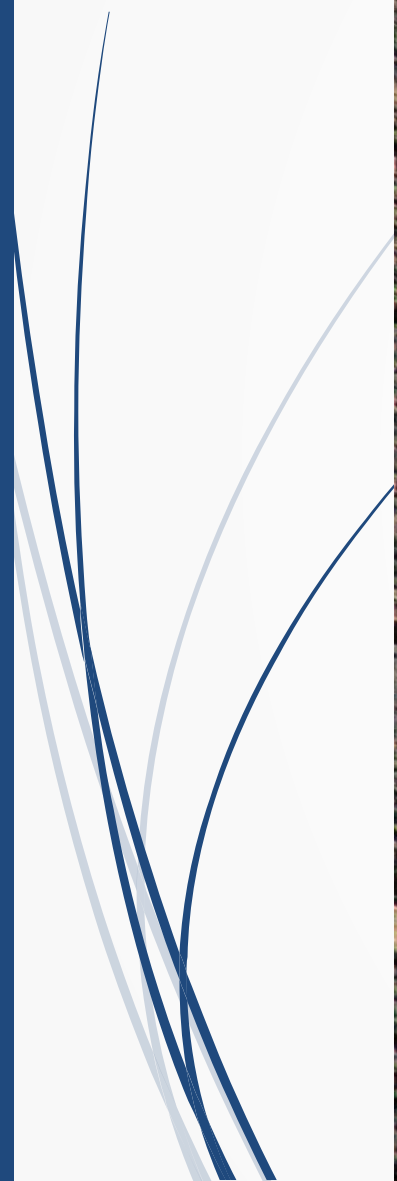

Yedikardeş Burcu. Çift başlı kartal

İçkale dış yüzey. Güvercini parçalayan atmaca

Nur Burcu. Karşılıklı iki yaban keçisi

Nur Burcu. Karşılıklı koşumlu iki at.

Ulu Cami Batı Cephesi Sütun Başlığı. İki geyik ve altta kenger yaprağı motifi.

